

ORTADOĞU'DA İNGİLİZ - KÜRT İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL KÖKLERİ: MİSYONERLER VE ORYANTALİSTLER

Bora İYİAT*

Öz

Orta Doğu yerkürenin en kıymetli noktası ve bu yüzden de uluslararası hesaplaşmanın merkezidir. Bu yönüyle tarihin her evresinde dünyaya hükmetmek isteyen her devlet, önce söz konusu sahaya hakim olmaya çalışmıştır. Bu hakimiyet çabası içerisinde olan devletler, bölgede yaşayan halklardan faydalanarak, hedeflerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. Bu noktada İngiltere'nin XX yüzyıl başlarında Orta Doğu'da Arapları ve Kürtleri kendi menfaatleri için kullanması, projenin sahipleri için bölgenin o tarihlerde hakimi Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini kırması yönüyle de en optimum yol olarak görülmüştür. İngiltere için Orta Doğu'nun bir sosyolojik gerçeği olan Kürtler'e yönelik çalışmalarda, birlikte yaşama ve ortak kültür olgusu, ilk hedefe konulanlar arasında yer almaktadır. Farklı bir millet yaratarak, Türk toplumsal birliğini parçalamak bu projelerin eski ve en uzun süreni olmuştur. Bölgede faaliyet gösteren İngiliz istihbarat görevlileri için Kürt etnisitesi bölge üzerinde İngiliz politikalarının uygulanabilmesi için kullanılabilir bir araç olmuş ve bu amaçla sahada XX. yüzyılın başlarından itibaren görev yapan İngiliz istihbaratçıları bu hedefe yönelik çalışma yapmışlarsa da bu çalışmanın temelleri çok daha önceleri atılmıştır. İşte bu makale, İngiliz – Kürt ilişkilerinin başlangıcına daha yakından bakmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, İngiltere, Kürtler, Oryantalistler, Misyonerler

HISTORICAL ORIGINS OF BRITISH-KURDISH RELATIONS IN THE MIDDLE EAST: MISSIONERS AND ORIENTALISTS

Abstract

The Middle East is the most precious part of the globe and therefore the center of international reckoning. With this aspect, every state that wants to rule the world at every stage of history has first tried to dominate the field in question. The states that are in this effort of sovereignty have chosen to achieve their goals by benefiting from the people living in the region. At this point, Britain's use of Arabs and Kurds in the Middle East for their own interests at the beginning of the XX century was seen as the most optimal way for the owners of the project to break the rule of the Ottoman Empire at that time. In the studies of Kurds, which is a sociological fact of the Middle East for England, living together and common culture are among the primary targets. Creating a different nation and breaking down the Turkish social unity has been the oldest and longest of these projects. For British intelligence officers operating in the region, Kurdish ethnicity has become a useful tool for the implementation of British policies in the region and for this purpose XX. Although the British intelligence officers who have been working since the beginning of the 18th century have worked towards this goal, the foundations of this study have been laid before. This article is intended to take a closer look at the beginning of English - Kurdish relations.

Key Words: Middle East, England, Kurds, Orientalists, Missionaries

---

* Bilim Uzmanı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şarkiyat Araştırmaları ABD, e-mail: bora.iyat@gmail.com.

Giriş

Orta Doğu yerkürenin en kıymetli noktası ve bu yüzden de uluslararası hesaplaşmanın merkezidir. Bu yönüyle tarihin her evresinde dünyaya hükmetmek isteyen devletler, önce söz konusu sahaya hakim olmaya çalışmıştır. Bu hakimiyet çabası içerisinde olan devletler, bölgede yaşayan halklardan faydalanarak, hedeflerine ulaşma yolunu seçmişlerdir. İşte bu halklardan birisi de Kürtlerdir.

İngilizlerin, bölgede üzerinde çalıştığı Arap topluluklara oranla Kürtler, etnik sosyoloji anlamında daha karmaşık bir yapısal durumdadır. Etnik ve sosyolojik açıdan Kürt kimliği konusu, birçok kez incelenmeye tabi tutulmuş ve özellikle tarihsel köken anlamında farklı açıklamalar ve tezler ortaya atılmıştır. Bunun yanı sıra Kürtlerin tarihsel köklerine ilişkin çalışmalar daha çok zorlama bir takım tezler üzerine bina edilmiş durumdadır.

Örneğin, Kürtleri, tarihin derinliklerinde kaybolmuş Mezopotamyalı bir takım kavimlere dayandıranlar, Karduk ya da Kardular ile Urartular'ı Kürtlerin atası olarak kabul ederler. Karduk ya da Kardular'ın yaşadığı coğrafya, Dicle nehri ile Cudi dağları arasındaki bölge olup, bu gün bu bölge yine Kürtler tarafından Botan olarak adlandırılmaktadır. Kardular'dan ilk bahseden Yunanlı General Xenophon olmuştur. Sami menşeli olan bu kelime ile Kürt kelimesi arasında etimolojik bir bağ kurmaya çalışan Minorsky böylece Kürtler ve Kürt tarihi için kabul edilebilecek atayı bulmakta gecikmeyecektir. Bir diğer tez siyasi elitistlerin üzerinde en çok konuştuğu Med kökenli olma fikridir. Milattan önce iki binli yıllardan itibaren İskandinavya ve Baltık sahillerinden Rusya steplerini geçerek Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinden Batı İran'daki Zağros Dağları'na geldikleri ve Perslerle aynı kökten ve akraba oldukları öne sürülmektedir. Minorsky'de bu tezi kabul eden araştırmacılarıdır. Birinci ve ikinci görüşü birleştirerek Kürtlerin, Mezopotamya'nın yerli halkları ile Medlerin karışımı sonucunda ortaya çıktığını ileri süren sentezciler de bulunmaktadır: Kürtlerin kökeni ile ilgili en yaygın kanaat, ister Hind-Avrupa kökenli, ister kadim Orta Doğulu olsunlar Subarular, Huriler, Mit-taniler, Haldiler, Urartular, Gutiler, Kurtiler, Karduklar ve Kassitler ile Hind-Avrupa kökenli Medlerin tarih içerisinde bir potada eriyerek günümüzdeki Kürtleri oluşturdukları görüşüdür.¹ Bu fikirler dışında Kürt etnik temelini Arap ve Ermenilere bağlamaya çalışan iki farklı tez de vardır. Kürt kelimesini ilk defa kullanan İslam coğrafyacısı Mesudi, 932 yılında tamamladığı Maruc'üz-Zeheb (Altın Çayırılar) adlı eserinde Kürtlerin menşei ile ilgili olarak Hz. Süleyman'a atfedilen bir efsaneden söz etmektedir. Efsanede dağlara sürülen kabileden bahsedilerek bu kabileye Arapça, Ekrad anlamına gelmek üzere Kürd denilmiştir. Aynı efsane, Şerefhan Bitlisi'ye göre; Kürtler, beyinlerinin alınıp Dahhak (Bivrasb)'ın iki omuzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çibana sürülmesi için öldürülme, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan gelmişlerdir.² Yafetik Okulu'nun önde gelen temsilcisi N. J. Marr'ın da aralarında olduğu bir kısım araştırmacı ise, Kürtleri Kafkas halklarına daha yakın bulmakta, Ermeniler ve Gürcülerle akraba olduklarını ileri sürmektedir. Tüm bu görüşlerin dışında ki yukarıda sıraladıklarımızın hiçbirisi tam olarak bilimsel bir temele oturmamıştır. Son tez Kürtlerin aslında Turani bir temelden geldikleridir. Bu görüşü savunanların ortaya koydukları bilgi ve belgeler daha önce sıralanmış olan iddiaları ileri süren Minorsky ve Nikitin gibi Kürdologlarınkine oranla çok daha bilimsel kaynaklarla desteklenmiş ancak sonuçsuz kalmıştır.³

Bu tezlerin tamamına yakını, emperyalist amaçlarla bir millet ve o millete dönük milliyetçilik yaratma çabasıdır. Kürtlerin yaşadığı coğrafya için yaptıkları tanımlamada; Kuzeydoğu'da Ağrı Dağı'ndan başlayarak güneye yönelen ve aynı hat üzerinde Zağros'a kadar

¹ Akın Ağca, Şark Meselesinde Kürtçülük (1787-1923), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Bursa 2012, S. 49-54

² Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarlan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, S.17

³ Akın Ağca, a.g.y S.49-54

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

uzanan ve Batı istikametinde de İskenderun Limanı'na varan bir alandan bahsedilmektedir ki anılan saha yaklaşık 400.000 kilometrekarelik bir coğrafyayı kapsamaktadır.⁴

Kürtler hakkında tarihsel kökenden, psikolojik-sosyal-kültürel özelliklere kadar yapılan tüm tespitler, emperyalizmin amacına uygun olarak, kimi zaman bir başvuru kaynağı kimi zaman da faaliyetin bizzatı kendisi olmuştur. Bu faaliyetleri yürüten güçlerden birisi de hiç kuşkusuz İngiltere'dir.

İngiliz ve Kürt ilişkilerinin tarihsel arka planı incelendiğinde ise, taraflar arasındaki ilk temas ve faaliyetlerin iki araçla başlatıldığı ve yine bu araçların vasıtasıyla sürdürüldüğü görülmektedir. Bu araçlardan ilki Hıristiyan misyonerler ile Hıristiyan misyoner organizasyonlardır.

Bu çalışmada, temel olarak misyonerlik adı verilen olgunu yapısından ve oryantalizm deilen kavramdan bahisle bölgede çalışma yapan İngiliz misyoner ve oryantalistlerin notlarından, kurdukları örgüt - kurumların faaliyetlerinden ve onların çalışmalarını izleyen sair kaynaklarda faydalanılmıştır.

1. İngiliz Misyonerler ve Kürtler

Hıristiyan geleneğinde misyoner ifadesi ile kastedilen, resmi kilise teşkilatı ya da herhangi bir Hıristiyan cemaat tarafından Hıristiyan mesajını ve dinini yaymak amacıyla özel olarak yetiştirilen ve bu çerçevede özellikle Hıristiyanlık dışı toplumlarda görevlendirilen kişi anlamına gelmektedir. Misyonerlik adı verilen faaliyet ise bu çalışmaların organize şekilde yürütülmesi anlamındadır.⁵ Zaman içerisinde siyasal etkilerle evrilen bu faaliyet biçimi dini özelliklerin ötesinde, politik amaçlar taşımaya başlamıştır. Böylece misyoner kuruluşlarının ilk önemli bir hedefi, başta Ortadoğu ve Doğu Avrupa olmak üzere çeşitli yörelerde yaşayan ve genellikle Müslümanların siyasal egemenliği altında bulunan doğu Hıristiyanları iken, daha sonraları çeşitli Batı devletlerinin sömürge hareketlerine paralel hedeflerine bu Ortadoğu Müslüman halklarıyla, Ön Asya ve Uzakdoğu'nun Hindistan, Endonezya ve Malezya gibi bölgelerini alacaklar ve söz konusu bölgelerde Müslümanları devşirerek, Hıristiyanlığın yayılışı için çaba göstereceklerdir.⁶

Özellikle günümüzdeki Irak toprakları, jeopolitik konumu ile hem Asya kıtasından, Basra Körfezi'ne doğru uzanmada hem de İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'a ulaşan deniz yollarına Hürmüz Boğazı'nın yakınlığı ile oldukça kıymetliydi. XIX. yy sonunda Osmanlı topraklarında bulunan 33 ayrı protestan misyoner merkezinin bir çoğu anılan coğrafyada mukimdi. Bu kuruluşların ise çoğunluğu İngilizlere ait iken söz konusu faaliyetlerin yöneldiği hedeflerden birisi de Kürtlerdi.⁷

Aynı faaliyetler kapsamında bazı kaynaklara göre; 1660 yılında İngiltere'de Kürdoloji Enstitüleri kurulmuş ve bu eğitim kurumları vasıtasıyla bilgi donanımları çok yüksek olmasının yanı sıra Kürt Dili ve İslamiyet dinini bir Müslüman teolog kadar iyi bilen misyonerler yetiştirilecek ve bu kişiler Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu Anadolu ve Ortadoğu'da görevlendirilecekti. XVII yy başlarına gelindiğinde Osmanlı tebaası olan çok sayıda Kürt, Hıristiyanlığa devşirilme yoluyla taraf değiştirmeye teşvik edilirken, Musul vilayetinde faal olan misyonerler dini propagandaya ilaveten, kültürel propaganda faaliyetleri kapsamında Kürtçe bir sözlük hazırlayarak, basmışlardı. Görüldüğü gibi Kürtler, İngiliz misyonerlerinin ilgi odağı

⁴ Abdurrahman Quasımlo, Kürtler ve Kürdistan (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2014, S. 34

⁵ Şinasi Gündüz, Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 38, Sayı:2, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2002, S. 5

⁶ Şinasi Gündüz, a.g.m S. 16

⁷ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, Güz, Ankara 2017, S. 28

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

olmuştu.⁸ Bu noktada bir kuruluş yaptığı faaliyetler ve örgütsel ağı ile diğerlerinden bir adım öndeydi.

Kısa adı CMS (Church Missionary Society) olan ve İngiliz Anglikan Kilisesi'ne bağlı bu kuruluş, bir yandan açtıkları okullar üzerinden dini misyonu olan Protestan Hıristiyanlığı özümsemiş, elit bireyler yetiştirerek, küffar alemi olarak tanımladıkları bölgeyi hızla saflarına katmayı amaçlarken, diğer yandan küresel hakimiyet mücadelesinde İngiltere'ye bölgede ileri karakollar kazandırmayı amaçlıyorlardı.⁹ Elbetteki Kürtler, bu faaliyetleri için önemli bir araç oluyor ve misyonerlerin zorunlu olarak yazdıkları jurnaller de bölge hakkında ciddi ipuçları veriyordu. Anılan kuruluşa bağlı olan Hıristiyan misyonerler, bölgede özellikle küçük yaştaki Müslüman çocukları üzerinde de faaliyet yürütülmüş ve bu faaliyetlerin hedefinde Kürt çocukları da olmuştur. Burada önemli bir ayrıntı da bu çalışmalar için misyonerlerin, yerl halktan yani aşiretlerden bazı kişileri maddi menfaatlerle devşirerek, lehte faaliyet göstermek için kullanmışlardır.¹⁰

Misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri için önemli argümanlardan birisi ve en etkili olan diğer yapı ise sahada kurdukları yetimhanelerdir. Misyonerler; strateji olarak, tüm kilise tarafından kurulan kurumlar gibi yetimhaneler konusunda da kamu hizmetine rakip hale gelmeyi hatta geçmeyi hedefleyerek, buraları bir cazibe merkezi haline getirmişlerdi.¹¹ Bölgede Kürtler ve diğer etnik unsurlara yönelik bu çalışmaların dahilinde "Yetimhane" isminin anlamından öte, kimsesiz çocuklar misyonerlerin kendi siyasi ve dini doktrinleri doğrultusunda endoktrine edilmiş ve buradan yetiştirilerek, kendi toplumlarına kanaat önderleri olarak gitmeleri sağlanmıştı.¹² Bu, istihbarat biliminin gelişmesiyle ileride etki ve nüfuz casusluğu olarak adlandırılacak faaliyetin adı konmamış ancak pratikte birebir uygulanmasıdır.

Irak coğrafyası üzerinde İngiltere tarafından planlı bir şekilde yürütülen Anglikan tipi misyonerlik faaliyetleri yukarıda kısaca çalışmalarından bahsettiğimiz CMS tarafından 1883'te başlatılmış, özellikle bölgenin etnik yapısı ile ilgili çalışmalar yürütülmüştü. İngilizler, gerekli kültürel ve psikolojik alt yapıyı hazırladıktan sonra da bölgede yaşayan Kürt aşiretlerini, ilerleyen dönemde kendi politik çıkarlarına uygun biçimde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak amacıyla XIX. yüzyıl başlarında Bağdat'ta bir şube açmışlardı. Bağdat bölgesinde mukim kurulan bu şubeye bağlı misyoner faaliyetlerin temel amacı; bölgedeki aşiret yapılarını sosyal ve demografik temelli inceleyerek, olası bir askeri harekatta kimlerden yararlanabileceklerini tespit etmek olmuştu. Bu çalışmalar kapsamında Binbaşı Heid, Brother ve Rich isimli kişiler bölgeye gönderilmiş, anılan kişiler başta Bağdat olmak üzere, Süleymaniye, Erbil, Musul ve Kifri'de yoğun çalışmalar yürütmüşlerdi. İngiltere, 1878 Berlin Antlaşması ile dış politika hedefleri ve küresel hakimiyet çabasında en önemli rakip olarak göremeye başladığı Rusya karşısında, onların Doğu Anadolu'da kurmaya çalıştığı nüfuzunu azaltmak ve kendi etkisini artırabilmek için diplomatik temsilciliklere önem vermiş, 7 Ekim 1878 tarihinde Yüzbaşı Trotter, Erzurum'da ikamet etmek üzere Kürdistan Konsolosu olarak İngiliz Kraliçesi tarafından atanmıştır. İngiltere tarafından bu tarihlerde, Kürdistan kelimesinin kullanımı oldukça ilginç ve önemli bir ayrıntıdır.¹³

Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları topraklarda, özellikle kültür emperyalizmi yapmak üzere Batılı devletlerin faaliyetleri oldukça fazlaydı. Bu noktada başat ülke olan İngiltere'nin bölgede 17 dini kurumu, 8 hayır kurumu, 12 gazetesi ve çok sayıda propaganda görevlisi bulunuyordu.¹⁴ Bölgede aynı zamanda gezi raporları, seyahatnameler – günlükler tutan misyonerlerden birisi olan Bedger, Kürtlerin psikanalizini ortaya koyacak bazı tespitleri,

⁸ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 28

⁹ Arzu M Nurdoğan, Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu Yapısı ve Yayınları – I, Dini Araştırmalar Dergisi, Temmuz – Aralık, Cilt: 16, Sayı: 43, Ankara 2013, S. 15

¹⁰ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 13

¹¹ İdris Yücel, Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körleri Okulu (1902-1914), CTAD, Yıl:7 Sayı: 14 Güz, Ankara 2011, S. 84

¹² Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 16

¹³ Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 29

¹⁴ M. Kalman, Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik, Med Yayıncılık, İstanbul 1994, S. 197

bölgede mülakat yaptıkları kişilerin ağzından naklederek, şöyle yazmıştı; "... Ne yapalım. Ovaya yerleşip köy kursak, bağ diksek, kıraç toprağı sürmeye koyulsak, üzerimize o kadar ağır vergiler yükleniyor ki, zahmetimize karşılık elimize hiçbirşey geçmiyor. Geriye yapılacak ne kalır. İstemeye, istemeye evlerimizi terk edip dağlarda herhangi bir baskı altında ezilmeyen kardeşlerimizin yanına sığınıyoruz."¹⁵ Bu dökümanlar, daha önce de ifade ettiğimiz gibi önemli ve kıymetli derecede açık kaynak istihbaratı sağlıyordu.

İngiltere'nin başı çektiği söz konusu bu faaliyetler karşısında Osmanlı idaresi Kürtlerin Osmanlı bilincine yönelik çalışmaları boşa çıkartacak bir hamle yaparak "Aşiret Mektepleri" projesini uygulamaya koyacaktı. Sultan II. Abdülhamit tarafından Ortadoğu'ya yönelik emperyalist hamlelerin yoğunlaştığı dönemde atılan bu adım, İngiltere tarafından koparılacak istenen Arap ve Kürt aşiretlerine yönelikti. Aşiret Mektepleri, aşiretlerin yoğun ve hâkim olduğu bölgeleri elde tutmak amacıyla özellikle aşiret reislerinin çocuklarını, Osmanlı kültürüyle yetiştirerek devlet ve saltanata bağlamayı amaçlamıştı. Böylece, Emperyalizmin teşvik ve desteğiyle hızla artan azınlıkların milliyetçi eylemlerine karşı tebaa bağları güçlendirilmek istenmişti. Kurulan bu okullara başlangıçta Halep, Bağdat, Suriye, Musul, Basra, Diyarbakır, Trablusgarp vilayetlerinden ve Kudüs, Bingazi ile Zur sancaklarından, sözü geçen ve bölgenin ileri gelen ailelerinin 12 ile 16 yaş arasındaki çocukları alınmıştı. Bu okullarda Kürt çocukların yetiştirilmesiyle birlikte, Kürt nüfusa yönelik bir başka hamle de dini ve kültürel amaçlı Kürtçe kitapların hazırlanması ve yayınlaması olmuştu. 1891 yılında "Türkçe'den Kürdi Lisanına Mütercem İlmihal" isminde Türkçe-Kürtçe ilmihal basılmasından üç yıl sonra da Yusuf Ziyaeddin Paşa tarafından "Hediyyetü'l- Hamidiyye fil- Lügat'il Kürdiyye" isimli Arapça-Kürtçe sözlük hazırlanmıştı. Üstelik anılan bu basımın içinde Kürt edebiyatçı ve şairi Ahmedî Hanî'nin Nubaran Piçukan adlı risalesi ile birlikte, bazı Kürt şairlerden şiirler ve Kürtçe gramer eklenmişti.¹⁶

Osmanlı toprakları dışında, İran coğrafyasında da benzer çalışmalar yapılmış ve İran'da da CMS tarafından yürütülen bu faaliyetlerin sorumlusu olarak Robert Bruce görevlendirilmiştir. Bruce, sadece basit bir protestan din adamı değil, aynı zamanda Hindistan ve İran'da uzun süre ikamet etmiş ve İslam teolojisi ile bölgenin etnik yapısına oldukça hakim biriydi. Bu çalışmalarda Bruce ile birlikte bölgede bulunan diğer kişilerden Dr. E. F. Hoernle, bir sağlık kuruluşu açmış, bir diğer misyoner Bayan Mary Bird ise kadınlara yönelik çalışmalar yürütmüştür.¹⁷ Elbette ki bu çalışmaların merkezinde bölgede kullanılabilecek bir etnik unsur olarak tespit edilen Kürtler üzerine ağırlık verilmişti.

2. İngiliz Oryantalistler ve Kürtler

Başta belirttiğimiz gibi Kürt ve İngiliz ilişkilerinin tarihsel boyutuyla incelenmesinde iki grup arasında ilk temasın kurulduğu diğer gruplar ise bölgeye gelen oryantalistlerdi. Batı'da XVIII ve XIX yy da gelişen oryantalizm temel olarak; Doğu ve Batı arasındaki karşılaştırmaya dayalı bir düşünce sistematığı idi.¹⁸ Ancak, bilimsel yaklaşımlardan farklı olarak Oryantalizmin yoğun olarak Batı'nın Doğu'ya dönük hayal gücü ile besleniyordu. Bu durumu ifade eden Said'e göre; "Doğu'dan söz açan bütün yazarlar, önyargılarla işe başlarlar. Daima dayanacakları ve bütün referanslarına kaynak saydıkları tek ölçü hayalleridir." Üstelik Doğu denilen gerçeğin bu bakışla anlamaya çalışılma çabası sadece popüler yazarlara ait bir bakış açısı değil, sosyal alanlarda çalışan bilim adamları tarafından da kullanılan bir yöntemdi.¹⁹

¹⁵ M. Kalman, a.g.e S. 55

¹⁶ Bekir Biçer, Sultan II. Abdülhamit'in Kürt Politikası, Tarih Okulu Dergisi, Haziran Ayı, Yıl: 9, Sayı: XXVI, İzmir 2016, S. 80-81

¹⁷ Resul Çatalbaş, Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Ocak-Haziran, Urfa 2011, S. 171

¹⁸ Edward W Said, Şarkiyatçılık (Çev: Berna Yıldırım), Metis Yayınları, İstanbul 2016, S. 12

¹⁹ Yavuz M Alptekin, Ortadoğu'da Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, Trabzon 2017, S. 377

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

Doğu-Batı kavramları metodolojisi üzerine bir yaklaşım olan oryantalizm çalışmalarının, İngiltere'ye özellikle sanayi devriminden sonra küresel bir sömürge imparatorluğuna doğru hızla yükselmesinde ciddi katkısı olmuştur. Bu konu üzerine ciddi çalışmalarıyla bilinen Rana Kabbani'ye göre; "Elizabeth Çağı İngiltere'nin bir ticaret imparatorluğuna soyunmasının doğal sonucuydu. Meraklı tüccarların, ülke toprakları dışına taşan yeni pazarlar bulmak üzere, dışarı açıldıkları, yolsuzluklara "vatanseverlik" adını verdikleri, gelecekte var olacak olan imparatorluğun temellerinin atıldığı dönemin bu dönemdi."²⁰

İngiltere'nin, oryantalizm çalışmaları kapsamında bölgede yürüttüğü faaliyetler, kişisel araştırma ve yukarıda ifade ettiğimiz gibi misyonerlik ile başlayacak ve Hindistan'ın sömürgeleştirilmesinin ardından Doğu'da hızla artan kolonileri ile sistematik hale gelecekti. Bu durumu en net ifade eden İngiltere için çalışmalarıyla bilinen Alman asıllı ünlü filolog Max Müller'in, Oryantalizmin, İngiliz yayımcılığı ve kolonizasyonuna yaptığı hizmeti anlatmak için 1892 yılında düzenlenen Oryantalizm Kongresi'nde söyledikleri oldukça ilgi çekiciydi. Müller şöyle diyordu; "...İngiltere, dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük Doğu İmparatorluğu'dur. İngiltere sadece nasıl fethedeceğini değil, aynı zamanda nasıl yöneteceğini de bildiğini kanıtlamıştır. Birkaç bin İngiliz'in Hindistan'da, Afrika'da, Amerika'da ve Avustralya'da milyonlarca insanı yönettiğini düşünmek bile baş döndürücüdür. İngiltere, İskender'in rüyasını, Doğu ile Batı'nın evliliğini gerçekleştirmiş ve dünyanın belli başlı milletlerini daha önce hiç olmadıkları kadar yakın bir biçimde bir araya getirmiştir. Fakat Doğu milletlerini işgal etmek ve yönetmek bir şeydir, onları anlamaksa başka şey. Doğu milletlerini anlamak için, onların dillerini ve edebiyatlarını bilmek zorundayız, belli bir anlamda Doğululaşmak, Doğu'nun öğrencileri, Doğu'nun sevdalıları olmak zorundayız..."²¹

Bu anlamda bazı isimler, bölgede Kürtlerin varlığını keşfetmekle kalmıyor, özel olarak Kürt topluluklarına yönelik ihtisas çalışmaları yapıyorlardı. Bunlardan birisi olan İskoç kökenli İngiliz oryantalist James Baille Fraser, İngiliz Hükümeti tarafından diplomatik görev verilerek İran'a gönderilmiş, Fraser tıpkı bir İranlı gibi geleneksel giysiler içinde Kürt bölgelerini dolaşmıştı. Bu gezi ve incelemelerini topladığı iki ciltlik "Horasan Yolculuğunun Hikayesi" isimli seyahatnamesi, bölge hakkında en değerli bilgileri içeren kitap olarak değerlendirilmişti. Eser içerisindeki ve onu en kıymetli yapan kısım ise hiç şüphesi daha önce Avrupalılar tarafından incelenmeyen, Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Kürtlerin karakter ve gelenek-göreneklerine ilişkin tespitleri idi.²² James Bellie Fraser'ın gezi ve çalışmalar yaptığı dönem "romantik dönem" olarak adlandırılmaktadır.²³ Aynı dönem içinde çalışma yapan bir başka isim ise J.M Kinneir'di. Fraser gibi Kinneir'da oryantalist olmasının yanı sıra bir asker ve diplomatı. O da 1808 – 1814 yılları arasında Anadolu ve İran coğrafyasında bulunmuş ve bölgede özellikle Kürt nüfus ve demografisi üzerine araştırmalar yapmıştı.²⁴ Her iki isim de Kürtlerin, Ortadoğu'nun en kadim uygarlıklarının kurucu halkları olduklarını iddia etmişlerdi.²⁵

Benzer şekilde Ortadoğu'da Kürtleri inceleyen oryantalistlerden bir başka isim olan C.J Rich, Kürt Beylikleri'nin, bölgede XVI. yy başlarından itibaren büyük iki güç olan Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sürekli olarak askeri çatışmalara varan rekabetlerinden dolayı topraklarının bölünmüş, parçalı yapıda olduğunu ve iki devlet arasındaki dengelerin ise

²⁰ Rana Kabbani, Avrupa'nın Doğu İmajı (Çev: Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993, S. 52

²¹ Birgül Koçak, Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme, Kebikeç Dergisi, Sayı: 34, Ankara 2012, S. 273

²² Ahmet Tahir Dayhan, Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını "Keşfeden" Oryantalistler, Kongre Bildirisi, 38. ICANAS Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 2007, S. 72

²³ M. Kalman, a.g.e S. 127

²⁴ Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Trabzon 2006, S. 11

²⁵ Lazarev Mihail – Şakire Mihoyan, Kürdistan Tarihi (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2015 a.g.e S. 33

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

Kürtlerin kaderlerini belirleyen temel faktör olduğunu iddia etmişti.²⁶ Bölgede saha çalışması yapan bir diğer isim olan İngiliz oryantalist Robert Ker Parker ise İran'ın Kuzeyi ve Mezopotamya'da Feyli Kürtler diye tanımladığı geniş bir topluluktan bahseden yazılar kaleme almıştı. Bugün, Şii mezhebine bağlı olan Kürt toplulukların, bu Feyli Kürtler denilenler olduğu iddia edilmektedir.²⁷

Ortadoğu'da yürütülen bu faaliyetlerin hemen hemen tamamına yakınının perde arkasında ise İngiltere'nin sömürge Hindistan topraklarında kurulan Doğu Hindistan Şirketi vardı. Bu şirket İngiltere'nin anılan toprakları ele geçirmesinden çok daha önce 1599 yılında serüven düşkün denizci tüccarlar tarafından kurulmuştu. Bir yıl sonra da özel imtiyazlar elde edecekti. Şirket, imtiyazlar karşılığında üç önemli ilke çerçevesinde çalışmalarını yürütüyordu. Bunlar; ortaklarının ticari menfaatlerini gözetmek, Doğu'da kendisine rakip olması muhtemel organizasyonları bölgeden uzak tutmak ve aldığı imtiyaz ve hakların güvenliğini sağlamaktı.²⁸ Şirket, 1806 yılında Bağdat şubesini açmış, şubenin yöneticileri olan Hich ve Reine ile birlikte Basra'da görevli İngiliz istihbarat subayı Kolkhan, Kürt aşiretleri ile özel olarak ilgilenmişlerdi. Bu dönemde, hem Van – Beyazıt arasında yaşanan karışıklıkların hem de Süleymaniye kentinde baş gösteren ayrılıkçı fikirlerin arkasında aynı kişiler vardı.²⁹

Bir önemli ayrıntı ise bölgede faaliyet gösteren İngilizler'in, James Darmesteter tarafından çevrilererek Oxford tarafından basılan "Sacred Books of The East" kitabına konulan Avesta üzerine yapılan çalışmalardır. İngilizler, Kutsal metinler olduğuna inanılan Avesta'nın, ari bir Med dili ile yazıldığı ve bu ari dilin saf Kürtçe olduğunu iddia etmişlerdi ki bu yaklaşım, özünde Osmanlı tebaasına dini özdeşlikle de bağlı olan Kürtleri ayırtırmaya yönelik hamlelerden biriydi ki günümüzde bile Zerdüş'tün bir Kürt peygamberi olduğu tezinin başlangıcını teşkil ediyordu.³⁰

İngiliz politik çıkarları üzerine bölgede faaliyetlerde bulunan protestan misyonerler ve oryantalistler ağırlık sıklığını Arapların, Ermenilerin, Kürtlerin ve diğer ırkların da Osmanlı Devleti'nin tebaası olmaktan çıkmayı istemesine yönelik çalışmalar yapmak ve Türk coğrafyasının Hristiyan olması gerektiği üzerine şekillenmişti. Bölge üzerinde kullanılabilecek bir araç olarak görülmesine kadar, sözde medeni Batılıların vahşi, kan dökücü ve Ermenileri katleden bir topluluk" olarak nitelendirilen Kürtler, daha önceki bölümde bahsettiğimiz gibi üretme tarih tezleriyle proto-Avrupalı bir kökene dayandırılmış, Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdi. Bu politikalarının destekleyicisi olarak ilerleyen tarihlerde İngilizler, Anadolu'ya ve Mezopotamya coğrafyasına siyasi subaylar, ajanlar sevk edecekler bu sayede de Kürtler ve İngilizler arasında ittifak çalışmaları sürdürecektlerdi. Çünkü Bağdat, Musul ve Kerkük XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle İngilizlerin özel ilgi alanını oluşturacak, bu nedenle bölgede görev yapan İngiliz temsilciler, "bir damla kan bir damla petrol"³¹ diyerek çalışacaklardı.³² Bu anlamda kuşkusuz en önemli çalışmalar misyoner, oryantalist, araştırmacı veya arkeolog kisvesi altındaki İngiliz istihbarat görevlileri tarafından yürütülecekti.

²⁶ Abbas Vali, Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2013, S. 55

²⁷ Cabbar A Fatih –Davud Hoşam, Kürtler Milliyetçilik ve Politika (Çev: Emine Ayhan), Ayrıntı Tarih Yayınları, İstanbul 2017S. 177-178

²⁸ Bulut Yücel, Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği Oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, İstanbul 2006, S. 85

²⁹ Abdulhaluk M Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgü Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, S. 519

³⁰ Bugün bile Kürtçü kaynaklar bu konuyu defaatle işlemekte ve iddialarında, Kürdistan dedikleri yerin hep bir "tampon" bölge olarak kaldığı ve bu yüzden Kürtlerin hem komşu halkların dillerini öğrenerek hem onların kültürlerini aldıklarını hem de kendi kültürlerini yaydıklarını söylemekte. Zerdüş'tün Kürtçe isminin; Zerdost'tur. Yani "Altın dost" anlamına geldiğini söylemektedirler.

³¹ Zekeriya Türkmen, Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, S. 5

³² Bengül Bolat – Ratip Ayaz, a.g.m S. 29

Sonuç

Bugün, çatışmaların ve kaosun hakim olduğu dünyanın en kadim yeryüzü parçası olan Ortadoğu'da yaşanan bir çok gerilimin altında dini, mezhepsel ya da suni milliyetçi anlaşmazlıklar yatmaktadır. Ancak bu nedenler, tarihi süreç içerisinde ve sosyolojik - psikolojik yönden doğru şekilde analiz edildiğinde ise neredeyse tamamına yakınının kendi iç dinamiklerinden değil, dışsal etki ya da daha açık bir ifade ile hakim güçlerin manüplasyonu ile olduğu görülecektir. Bu dışsal etkiye maruz kalan bölge halklarından birisi de hiç kuşkusuz Kürtlerdir. Ortadoğu ve Kürt kelimeleri yan yana yazıldığında, sürekli bir kavga, bir çatışma ya da isyan ile biten cümleler kurulmasının nedeni de işte bahsettiğimiz bu dışsal etkidir. Bu etkinin tarihi ise ağırlıklı olarak XX yüzyıl başında yazılmaya başlanmıştır.

XX yüzyıl başları yeni dünya dengelerinin kurulduğu ve bu dengelerin emperyalizm kavramına bağlı olarak şekillenmeye başladığı yıllardı. Genişleyen bir toplumun temsilcilerinin, diploması, ideolojik ikna, fetih ve doğrudan yönetim veya kendi insanlarından oluşan koloniler kurma yoluyla kendilerinden daha zayıf toplumların hayati öneme sahip yapıları üzerinde ölçsüz bir nüfuz veya denetim kazanma süreci olarak tanımlanan emperyalizm aynı zamanda Batılı ülkelerin küresel ölçekte bir hakimiyeti adına rekabet etmeleri anlamına geliyordu. Anılan tarihler, bu yarışta İngiltere'nin rakiplerine oranla bir adım öne çıktığı dönemdi. İki aşamalı olarak değerlendirilen Sanayi Devrimi'nin ilk aşaması ile birlikte İngiltere girdiği sömürge yarışında tüm avantajlarını kullanarak elde ettiği sömürgeleri vasıtasıyla elde ettiği hammaddeleri çok kısa süre içerisinde anakaraya nakledebiliyor ve burada işleyerek, aynı süratle piyasaya sürüyordu. Bu noktada da İngiltere hem donanmanın hem de deniz ticaret filolarının sağladığı imkanların kendisine sağladığı imkanları kullanıyordu. Bu diğer ülkeler için rekabet koşullarını aleyhlerine çeviren bir durumdu ki bu piyasa koşullarına dayanamayan ülkeler, ticareti büyük ölçüde İngilizler'e bırakmak zorunda kalıyorlardı. İngiliz yayılmacılığı ve özellikle Hindistan karası üzerindeki sömürge plantasyonlarının yanında Amerika kıtasındaki kontrol bölgeleri yeni bir konjonktürel durum ortaya çıkarıyordu. Bu durum, Doğu ile yürüyen ticaret, pazarları ve buralara erişimi sağlayan ticaret yolları üzerindeki stratejik mevkiileri elde tutmak anlamına geldiği gibi aynı zamanda da zorunluluktu. İlerleyen dönemde sanayi devriminin ikinci aşaması gerçekleşmesi ile birlikte de hammaddelerin işlemesi için o güne kadar kömüre dayalı yürütülen birer ekonomik faaliyet iken XX. yüzyılın başlarından itibaren yerini yavaş yavaş petrole bırakacak, böylece Küresel hakimiyet yarışındaki ülkeler için askeri, siyasi ve ekonomik alanda stratejik ölçüde önemli değişikliklere sebep olacaktı. Üstelik başta İngiltere olmak üzere, bu yarışın taraflarının hiçbirisi Çünkü kendi sanayi üretimleri için gerekli petrole sahip değillerdi. Sanayilerinin ucuz ve güvenli yoldan enerji ihtiyacını karşılama isteğinin yanında, deniz yollarının güvende tutulmasıgüdüğü, yakın tarihin en önemli jeopolitik sahasını, bir politik-askeri ve siyasi çatışma alanı haline getirecekti. Bu saha hiç kuşkusuz hem konumu hem de kaynakları ile Ortadoğu olacaktı.

Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak küresel hakimiyet yarışına girişini müteakip, iyiden iyiye sertleşen sömürge yarışında ticaret yolları kadar, yeni bir enerji kaynağı olarak değer kazanmaya başlayan petrol, Ortadoğu'nun kıymetini ve üzerindeki rekabeti bir kat daha arttırmıştı. Tüm bu gelişmeler, İngiltere'nin dış politikasını Ortadoğu'da, Osmanlı'nın parçalanarak etnik ve mezhepler eksenli uydu devletler kurma noktasına evirmişti. Ortadoğu'nun İngilizlerce kontrol edilmesini sağlayacak unsurlar zaten bölgenin demografik yapısında bulunmaktaydı. İngiliz siyasetinin en önemli aracı, kuşkusuz emperyalist amaçlarla girdikleri coğrafyalarda yaptıkları dekompozisyon çalışmalarıydı. Bu anlamda planlar özellikle Ermeniler, Kürtler ve Araplar üzerine inşa edilecekti. Bu çabalar öngörülmediği gibi ileride bir "ağabeyin ara buluculuğuna" zemin hazırlayacak bir "Ortadoğu" yaratacağı.

Bu unsurlardan olan Kürtler, bağımsız devlet vaadiyle pekala binlerce yıllık tebaası olduğu Osmanlı'dan kopartılabilirdi. Bu noktada İngiliz politikalarını sahada uygulamaya koyacak araç hiç kuşkusuz bölgenin şartlarını, yapısını çok iyi etüt etmiş ve özel yetişmiş istihbarat elemanları olacaktı. Bu anlamda saha elemanları için ise en önemli başvuru kaynağı da kuşkusuz bölgeye yıllar önce gelerek gözlemlerde bulunmuş, insani yardımlar kılıfı adı

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

altında faaliyetler yapmış olan misyonerler ve macera düşkünü oryantalistlerdi. Kürtler, üretme tarih tezleriyle proto-Avrupalı bir kökene dayandırılmış, Kürtler hakkında araştırma enstitüleri kurulmuş, Orta Doğu'ya yayılma projesinde yeni bir müttefik olarak görülmüşlerdi. Bu noktada sorunun özünü arayanlar için de başvurulacak esas kaynak bölgede İngiliz işgal ve askeri faaliyetlerinde çok önce başlayan bu çalışmalarda gizlidir.

Bu çalışma ile birlikte günümüzde NGO (Non-government organization) olarak Batı'da literatüre girmiş sivil toplum örgütlerinin bölgede yürüttüğü faaliyetlere farklı bir gözle bakmanın yolu açılacaktır. Bölgenin jeopolitik özellikleri, geçmişten bugüne ufak farklılıklar kaydetse dahi önemini hep muhafaza etmiş ve küresel hakimiyet çabasında olan güçler benzer çalışmaları form değiştirerek sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

AĞCA Akın, Şark Meselesinde Kürtçülük (1787-1923), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T. C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Bursa 2012

ALPTEKİN Yavuz M, Ortadoğu'da Emperyalist Kışkırtma ve Kürtler, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 14, Trabzon 2017

BİÇER Bekir, Sultan II. Abdülhamit'in Kürt Politikası, Tarih Okulu Dergisi, Haziran Ayı, Yıl: 9, Sayı: XXVI, İzmir 2016

BOLAT Bengül – AYZAZ Ratip, İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, Güz, Ankara 2017

BULUT Yücel, Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği Oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, İstanbul 2006

CABBAR Fatih A – DAVUD Hoşam, Kürtler Milliyetçilik ve Politika (Çev: Emine Ayhan), Ayrıntı Tarih Yayınları, İstanbul 2017

ÇATALBAŞ Resul, Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Ocak-Haziran, Urfa 2011

ÇAY Abdulhaluk M, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İlgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010

DAYHAN Ahmet Tahir, Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını "Keşfeden" Oryantalistler, Kongre Bildirisi, 38. ICANAS Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 2007

GÜNDÜZ Şinasi, Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 38, Sayı:2, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2002

KABBANİ Rana, Avrupa'nın Doğu İmajı (Çev: Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993

KALMAN M, Osmanlı – Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik, Med Yayıncılık, İstanbul 1994

KOÇAK Birgül, Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme, Kebikeç Dergisi, Sayı: 34, Ankara 2012

LAZAREV Mihail – MIHOYAN Şakire, Kürdistan Tarihi (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2015

NURDOĞAN Arzu M, Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu Yapısı ve Yayınları – I, Dini Araştırmalar Dergisi, Temmuz – Aralık, Cilt: 16, Sayı: 43, Ankara 2013

QUASIMLO Abdurrahman, Kürtler ve Kürdistan (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2014

SAID Edward W, Şarkiyatçılık (Çev: Berna Yıldırım), Metis Yayınları, İstanbul 2016

Şerefhan, Şerefname, (Çev: M. Emin Bozarıslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990

İyiat, B. (2019), Ortadoğu'da İngiliz-Kürt İlişkilerinin Tarihsel Kökleri: Misyonerler ve Oryantalistler, AUSBD, 2 (4), 37-46

TÜRKMEN Zekeriya, Musul Meselesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011

VALİ Abbas, Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2013

YILMAZ  zg r, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Trabzon 2006

YÜCEL İdris, Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan K rler Okulu (1902-1914), CTAD, Yıl:7 Sayı: 14 G z, Ankara 2011